

ӘОЖ 93/94

**ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ МЕН СҰЛТАНДАРЫНЫҢ ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ
ХАТТАРЫ**

Умаралиев Жандос Бахит угли

umarali99@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің 4-курс студенті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

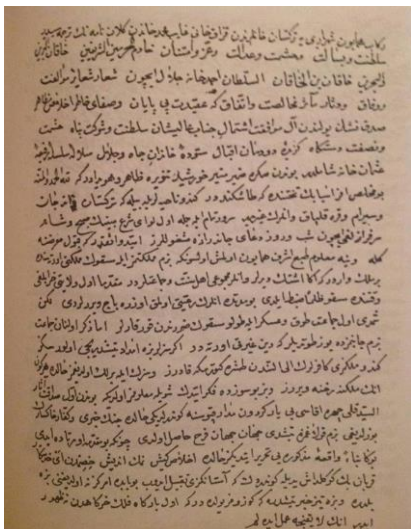
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., доцент Н.Е Сайлаубаева.

XV ғасырдың ортасында Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде құрылып, көп ұзамай бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтағы мемлекеттің бірден-бір көрінісі болған – Қазақ хандығы біртұтас, бір орталықтан басқарылатын мемлекеттік құрылым ретінде 260 жылдай, ал бытыраңқылық күйде тағы да 100 жылдан аса өмір сүріп, ХІХ ғ. 20-шы жылдарында біржолата тарихтың еншісінде қалады. Осылайша, 3,5 ғасырдан аса тарихы болған Қазақ хандығы, біріншіден, б.з.д. І-ші мыңжылдықтың басынан-б.э. ІІ-ші мыңжылдығының ортасына дейін Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттік құрылымдар мен мемлекеттердің заңды жалғасы, мұрагері болса, екіншіден, XV ғасырдың ортасынан ХІХ ғ. І-ширегі аралығында қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті болып саналады [1, 7-б.].

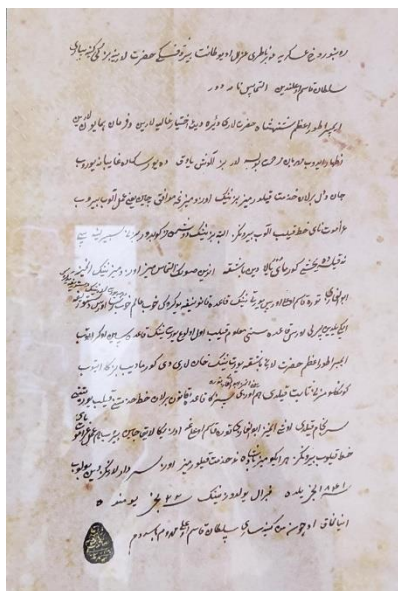
Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында «Қазақ хандығын Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет» деп ерекше атап өткен болатын [2, 211-б.]. Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатында қазақ хандары мен сұлтандардың көрші елдермен дипломатиялық келіссөздері нәтижесінде хандықтың аумағы және беделі арта түсті. Қазақ хандары мен сұлтандарының сыртқы саясатта белсенді болуы Қасым хан тұсынан басталады.

Соңғы уақытта Шығыстану археографикалық экспедициялардың нәтижесінде шетелдік мұрағаттарда ҚХР, Түркия, Франция, Ұлыбритания, Швейцария қорларында, кітапханаларында, музейлерінде табылған материалдар бірегей жәдігерлер болып табылады. Оларда қазақ хандары мен сұлтандарының Абылай ханның, Әбілпейіз сұлтанның және басқалардың көрші мемлекеттердің билеушілеріне жолдаған ресми хаттары, дипломатиялық байланыстар туралы, сауда-экономикалық, мәдени қарым-қатынастар туралы мәліметтер бар. Қазақ хандығында іс-қағаздар түркі (шағатай) тілінде, орыс тілінде (тілмаштар болды) жүргізілді. Осыған сәйкес әкімшілік аппараты «түркі текті жазушылардан» жасақталды. Дипломатиялық сипаттағы құжаттамалар арасында жолдаулар, хаттар, «мөр басылған құжаттар», «жүзік таңбалы», құпия жолдаулар, хабарламалар және т.б. аталады [3, 7-8-б.].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығында қазақ хандары мен сұлтандарының шағатай тіліндегі хаттары атап айтқанда, Қайып хан және Кенесары Қасымұлының хаттары орталықтың көрме залына қойылған. Қайып хан түрік сұлтаны ІІІ Ахметке 1711 және 1713 жылы екі хат жазыпты. Алғашқы хатты зерттеуші-шығыстанушы И.В.Ерофеева Түркия мұрағатынан алып, осман-түрік тілінің маманы Т.Бейсембиеваның қатысуымен орысшалаған. Хаттың қысқаша мазмұны Қайып хан Түрік сұлтанына ерекше құрмет көрсетіп, Орыс мемлекеті күштеп бағындырған Ака- Аштақдағы (Жайық-Орал) сүнниттерді босату үшін болатын алдағы жорыққа түрік сұлтанынан көмек сұраған. – дейді Қолжазбалар және сирек кітаптар қорының қызметшісі Алматы аға

Қолжазбалар және сирек кітаптар қорындағы Кенесары Қасымұлының 1841 жылы 22- ақпанда Орынбор әскери губернаторы Перовскийге жазған хатының көшірмесі. Түп нұсқасы Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінде сақтаулы. Хат шағатай тілінде, насталық жазу үлгісінде жазылған, алғашқы аударғандардың бірі Ахат Әшуұлы.

Хаттың аудармасы Орынбор ғаскери-губернаторы генерал-адъютант Перовский хазіретлеріне Біздің, Кенесары Қасымоғлынан ғарызнаме

1841-жылында Қаратай сұлтаннан ғарыз қылып уә мұнша Сібір линиясы тұсында әр төренің қылған істерін мағлұм қылдық. 1838 жылда Сібір линиясының төрелері білен қажет болып (қатар) қондық. Сүйіндік баласын айдап шығарып едім, одан соң атығай, қарауылды шығарып едім. Сол елбілен Ғұбайдолла хан Уәлиоғлыны ұстап алып келіп едік. Одан тілек қылып үйге қайтарып жібердік. Оны Көкшетау диуаны мекемесінің бастықтары өсек қылып, яғнай, жала қыюлып, Кенесары сұлтан білен ақыл қосты деп ссылқаға, яғнай, которожнойға жіберген екен.

Ғұбайдолла хан Уәлиоғлы маған, бізге ақыл қосқан жоқ. Біздің ұстап зорлығымызбен келді. Одан соңғы айдаған елімізні Қоқанд деген сарт зорлық қылып, тартып алды. Одан бұрын ағамыз Саржан сұлтан, Есенгелді сұлтан

уә Әлжан сұлтанны ұстап өлтірді. Одан соң. атамны – Қасым сұлтанны өлтірді. Алмал алымды 1841-жылды Қоқанда үстіне ләшкер тартып барып, елімізні шығарып, падишах хазіретлеріне қызмет қылып жібердік. Собелімізден алты мың алты жүз алпыс алты үй қалды. Сол жұртымызды шығарып падишах қызметіне жіберуге ниет қылып тұрмыз.

Сіз мархабатлы ғинаят, шапағатлы губернатор хазіретлеріне император шаһиншах хазіретлерінен ғарыз қылың, бізге отыз бес жыл мәулет берсін. Одан соң ғарызымыз сол: Сібір линиясы тұсынан ғаскер шығармасын. Ұлытау, Кішітау тұсынан, һам Ұлытауға ғаскер шығарса қатын, бала-шағамыз шошып, падишах хазіретке қызмет қыла алмаспыз. Одан соңғы ғарызымыз сол: біз естиміз төрт кісі елші барды деп, бізді шығып, яғнай жала қылып, керуенді талады деп һам жұртты шапты деп.

Егер біз керуен талаған болсақ, мойнымызға салсын. Біз бұл керуеннен алғанымыз жоқ дүр. Біз ел шығарған соң қайттық. Басқа ешбір зарар қылғамыз жоқ және жүзіміз сол. Бізнің қосылуымыз Ұлытау, жайылуымыз – Кішітау, Торғай, Жайық дүр. Падишах қызметінен бізнің көңіліміздің басқалағы жоқ дүр.

Сізнің комиссия мекемесінен келген хабар уә хатны Ержан төре Тұрсыноғлы келіп мағлұм қылып, падишайның манифесін айтып келді. Біз әлбетте көңіліміз іблен қабыл қылып қызмет қылдық.

1841-жылда, феуралдың 22-наумінде

Иланбақ үшін мөрімді бастым 4. («Ақиқат» журналы, 1994 жыл, №2)

И.В. Ерофеева құрастырған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы» атты мұрағат құжаттар топтамасына енген Уәлиханның хаттарына 1771 жылдан бастап 1821 жылға дейінгі жиыны 54 құжат жатады. Дегенмен барлығы – түпнұсқа құжаттар емес, арасында орысша аудармасы ғана берілгендері де кездеседі. Уәли хан хаттары негізінен Орынбор, патша құзыры және Сібір әкімшіліктеріне (Омбы, әулие Петр бекінісі) жіберілген. Уәли хан Сібір әкімшіліктері, яғнай Омбы, Петропавл бекіністерімен тығыз қарым-қатынас жасасып, хатхабар алысып тұрған.

Уәли ханның 1788 жылы сәуір айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты: Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгелбилеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огарев (1787 жылдан бастап Сібір тәуелсіз әскери корпусы және Сібір әскери округінің командирі болып тағайындалған) мырзаның құдіретті құзырына айрықша өтініш айтып мәлімдеймін. Құзырыңыздан {март айында}1 жіберілген хатты тапсырып алып, мазмұнынан хабар таптық. Онда «біздің тілеуіміз бойынша пат- шамыз мәртебелі хазіреттеріне (орысшасында «Санкт-Петербург» деп аударылған) барып, дидарын көрмек хақында, яғнай өзіміздің бір інімізді қосып, жиыны он кісі жібереміз деп мәлім еттіңіз» дегендер жазылыпты әрі сол іс жөнінде біздің сұрағанымызға «патшаға жібермекке жол бар,

қай кезде барса да дайынбыз» деп өзіңіз рұқсат беріп, жауап қаттыңыз. Сол себепті біз тілейміз, бір інімізбен қосып, жиыны он кісі жіберерміз. Құдай қаласа, шабан айының (орысша аудармасында: «5-ай». Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4/26-5/24) басында сіздерге (орысшасында «әулие Петр қамалы» болып аударылған) барып жолығар (аталмыш елшілер Хафизованың еңбегінде ауызға алынбаған. Сондай-ақ аталмыш хаттан Огаревтің Уәли хан мен Ресей патшасы арасында жеңгетайлық рөл ойнағанын байқауға болады), сол халда сіздер хош көріп, патшаны көруге жіберерсіздер. Әуелгі қағида (орысшада «дереу» сөзімен баламаланған) бойынша жақсылап жөнелтсеңіз екен және біздерге қытай сиясы, сапалы қағаз һәм сүргіш (орысшадағы «сургуч» сөзінен келген) жіберсеңіз екен деп сенім үшін Уәли хан мөрімді бастым. 1788 жылы ражап айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 4-айдың 5-күні. Ражап айы). [Мөр] Абылай хан бін баһадүр Уәли сұлтан [5, 610, 615-б.].

Қорыта келсек, Қазақ хандығының дипломатиясында шағатай тілінің маңызды рөл атқарғанын қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарынан білуге болады. Қазақ билеушілері шағатай, парсы, ұйғыр, тот монғол жазуларын еркін жаза білген және өздерінің жеке мөрлері болған. XV-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы өз дәуірінде алып күшке ие болған мұны қазақ хандарының көршілес елдермен шағатай, парсы, монғол тіліндегі хат алмасулары дәлелдеп отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 бет.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
3. Абусейтова М.Х. “ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯСЫ”
4. Байғалиев Б. Кенесары хаттары. «Ақиқат» журналы, 1994 жыл, №2
5. Ерофеева И. В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Т. 2. – Алматы: Абди компани, 2014. – С. 1026